

"...ÉS L'ALQUERIA MAJOR QUE ÉS EN MALLORQUES" AL-QA'RIA AL-SŪQ (YŪZ INKĀN, MAYŪRQA)(1229-1232)

Margalida Bernat i Roca,¹ Guillem A. Reus i Planells²

1. Doctora en Història
mbir.57@gmail.com

2. Doctor en Història de l'Art
guillemreusplanells@gmail.com

*...l'Islam l'ha abandonada i hi ha desordre
i desarrelament pertot arreu, car sa estrella
de bon averany ha deixat de brillar
i s'ha elevat sa mala planeta.
ibn 'Amira al-Maḥzumī (1184-ca. 1261)*

Paraules clau: Mayūrqa, Inkān, yūz/districte, qa'ria/alqueria, sūq/mercat, vila, segle XIII.

Resum. *Ara per ara no s'ha analitzat el perquè una qa'ria –alqueria– del yūz Inkān, a ulls dels nous senyors feudals, s'interpretà com una 'vila' i així aparegui en els Repartiments de Mallorca. El que pretén és un besllum de quins elements ho determinaren a partir de les poques dades a l'abast, de la comparació amb altres llocs andalusins i de l'anàlisi de l'espai reflectit en els plànols d'Inca de principis del segle XIX. La cronologia s'ha determinat entre l'assalt a Madīna Mayūrqa (1229) i el control teòric de la resta de l'illa (1232).*

Keywords: Mayūrqa, Inkān, yūz/district, qa'ria/farmhouse, sūq/market, vila, 13th century.

Abstract. *So far, it has not been analyzed why a qa'ria –farmstead– of the yūz Inkān, in the eyes of the new feudal lords, was interpreted as a 'village' and thus appears in the Repartiments of Mallorca. Es what he intends is a glimpse of what elements determined it based on the few available data, the comparison with other Andalusian places and the analysis of the space reflected in the Inca plans of the end of the 18th century and the beginning of the 19th century. The chronology has been determined between the assault on Madīna Mayūrqa (1229) and the theoretical control of the rest of the island (1232).*

1. INTRODUCCIÓ

De fer cas als autors clàssics de la Història de Mallorca, Inca ha estat un nucli destacat des de temps immemorial. Basti recordar que Joan Binimelis (2104, p. 304), el 1595, n'afirmà que *fou major que no es ara* basant-se en les restes arqueològiques. El cardenal Antoni Despuig el seguí i, a la vinyeta d'Inca del seu mapa de Mallorca realitzat entre 1784-1785, apuntà que Inca va ser una de les grans poblacions en temps dels romans, una idea que José Barberí (1807, p. 3 de l'*Apéndice*) no dubtà a recollir.

Acte seguit de la conquesta de 1229 i abans d'assolir un relatiu control de l'illa a 1232, els nous senyors feudals iniciaren el procés d'adaptació als propis conceptes anihilant tot el que ja era el passat musulmà i no s'ajustava als seus interessos. En el moment de la conquesta, el territori de Mayūrqa es trobava bàsicament organitzat en *ayzā'* (plural de *yūz* = districte) i cada districte dividit en explotacions agràries, on la *qa'ria* hi tenia un paper principal. La documentació feudal, emperò, posa de relleu quan aviat desaparegué divisió territorial andalusina substituïda per un nou sistema administratiu amb la definició de nous límits i la implacable aparició de nous topònims (Barceló, 1984, pp. 89-96).

Part d'aquest procés es va fer a partir de determinades *qa'ria*[s] que es categoritzaren com a nucli semiurbà o protourbà. Una d'elles es trobava en el *yūz Inkān*, i és un clar exemple de potenciació d'una entitat que destacava entre els del seu entorn. El que es pretén a partir d'aquí és fixar algunes fites que permetin besllumar a grans trets quina era la realitat de com era una *qa'ria* d'aquest *yūz* en el moment de la conquesta.

2. EL YŪZ INKĀN, 1229

Segons els diversos repartiments reials (Rosselló, 2007), en el moment de la conquesta feudal (1229) Mayūrqa es trobava dividida en catorze *ayzā'* –plural de *yūz*– més l'*ahwāz al-Madīna*, posterior terme de Ciutat de Mallorca. Un d'ells era *Inkān*. En el *Libre dels Feyts*, el topònim ja apareix llatinitzat i s'informa que, en el març de 1230, el rei hi havia de romandre en una de les sortides a la zona muntanyosa del nord de l'illa. Se'n diu que *és l'alqueria major que és en Mallorques* i es qualifica de 'vila' (Jaume I, 1982, §94-95). Només un altre nucli va rebre el mateix qualificatiu i va ser a *Ŷiyāw* (Soto, 1984, ff. 11v i 58r), on l'origen del poble resideix en una alqueria d'una certa entitat respecte a la resta de les que componien el districte, la qual ja presentà en època andalusina un petit nucli urbà embrionari on se situaren cases, una mesquita, una necròpoli, uns banys i un alcàsser; aquest sembla ser que s'hauria reconvertit en palau dels reis de Mallorca a partir de 1309 (Sastre, 2004, 66).

A la crònica de Pere Marsili es diu que el rei *vidit eos quod ibant ad quandam villam quae Incha dicitur* (Llabrés; Rosselló, 1998, p. 33), frase que en la versió catalana se sintetitzà en *una vila que Incha es apeylada* (Quadrado, 1850, p. 113). Aquesta crònica s'acabà de redactar el 1313, quan les *Ordinacions de les viles* (1300) dictades per Jaume II estaven en vies de desenvolupament (Cateura, 2002) i la percepció dels fets podia haver variat. Amb tot, són afirmacions prou suggeridores, però abans de prendre-les del tot al peu de la lletra ho paga deturar-se en alguns aspectes i detalls.

A les diferents versions del *Llibre del Repartiment* no hi apareix cap *qa'ria Inkan* ni cap que es correspongui amb alguna de les seves variants llatinitzades (Incan, Incha, Inqua, Ynca...), en canvi sí que hi ha un *yūz Inkān*. Situat a la zona centre nord de l'illa de Mallorca, es correspon gairebé amb l'actual comarca del Raiguer (mapa *ut supra*).

El topònim *Inkān* és d'origen amazic¹ amb el significat de 'lloc de pujada', 'terreny ascendent'; una explicació més que plausible al ser un *yūz* majoritàriament ocupat per grups de la tribu *Marnīza* (Poveda, 1980, p. 81) i d'on deriva Vernissa. És lògic que donassin un nom en la seva llengua natal a una geomorfologia de pla inclinat entre el *yūz al-Ŷibāl* –zona central de la serra de Tramuntana– i la zona *Ŷiynaw*/Sineu i *Murūh*/Muro, ambdues de terres d'al·luvió ja en el Pla de l'illa. Ho corrobora l'existència del mateix topònim a Gra-

nada, on sí hi havia una *qaryat Inqar* ubicada en un paisatge semblant a l'inquer (Ruíz, 2010, p. 66) o, segons Pablo Galera i dins la mateixa línia etimològica, l'existència del poblet amazic d'*Inkal* a la regió de Drāa-Tafilalet, entre Marràqueix i Ouarzazate, a la vessant sud-oriental de les muntanyes de l'Atlas (2020).

Figura 1. Mapa. Els *ayzā'* de Mayūrqa (ca. 1229-1230) A partir de BARCELÓ "Sobre la divisió", 1984a, p. 95 (reelaborat).

1 Amazic (*amazigh* –persona lliure–, plural *imazighen*), el nom que es donen a si mateixos els berbers, al considerar que aquesta denominació és pejorativa pel seu significat grecollatí de 'bàrbar/salvatge'.

3. QUÈ ÉS UNA QA'RIA?

Abans d'entrar de ple en el tema ho paga deturar-se a saber què era una *qa'ria*, un concepte que ha estat i encara és tema de debat de com l'entenien els andalusins i com la varen percebre els cristians, ja que no hi ha una correlació exacta.

Les definicions més corrents es poden resumir dient que és una casa de camp amb terra generalment de conreu i ocasionalment s'hi afegeix que té una població minsa, que es tracta d'un petit llogaret habitat per una comunitat de pagesos lliures i independents (Guichard, 1979, pp. 41-52), o que és una concentració de cases associades a un terreny de conreu característica del món islàmic, a vegades amb una torre adjacent com passa a València (López, 1994).

El problema rau que les diverses definicions sovint pequen de genèriques o es perden en divagacions poc aclaridores i, a l'hora d'aplicar-ho a la història i/o l'arqueologia, queden massa serrells pendents i s'hi han d'afegir altres explicacions bastant més complexes. Una d'elles és que una alqueria se sol situar en un vall de certa importància on hi ha recursos hídrics, i s'hi basteixen sistemes hidràulics destinats principalment al reguiu que es poden compartir amb altres alqueries, però també hi ha alqueries amb sistemes irrigats més petits que, en aquest cas, no són compartits (Kirchner, 1994, p. 319). En resum, el que s'ha d'entendre és que una alqueria suposa una zona de residència, un sistema hidràulic, els conreus i qualsevol altra terra destinada a pastures (Kirchner, 1998a, p. 370), i que pot tenir algun raval (Soto, 2013, pp. 457-483).

Les seves dimensions són variables, el nucli d'habitatge constava de diverses cases i amb diversitat d'explotacions associades com ara els *rahal*[s] (Martínez, 2005, p. 115), però aquest no es tracta del que avui en dia se'n diu raval, sinó de raval en el mateix sentit de l'*arrabal* castellà (Rubiera, 1984). La diferència entre *qa'ria* i *rahal* resta pendent (Barceló, 1986, p. 240), per més que la primera es dedicaria al conreu i el segon seria més aviat ramader, en una relació en què el *rahal* suposaria una divisió de la *qa'ria* (Barceló, 1987a), encara que els límits de l'una i de l'altre sovint fossin difusos (Poveda, 1994).

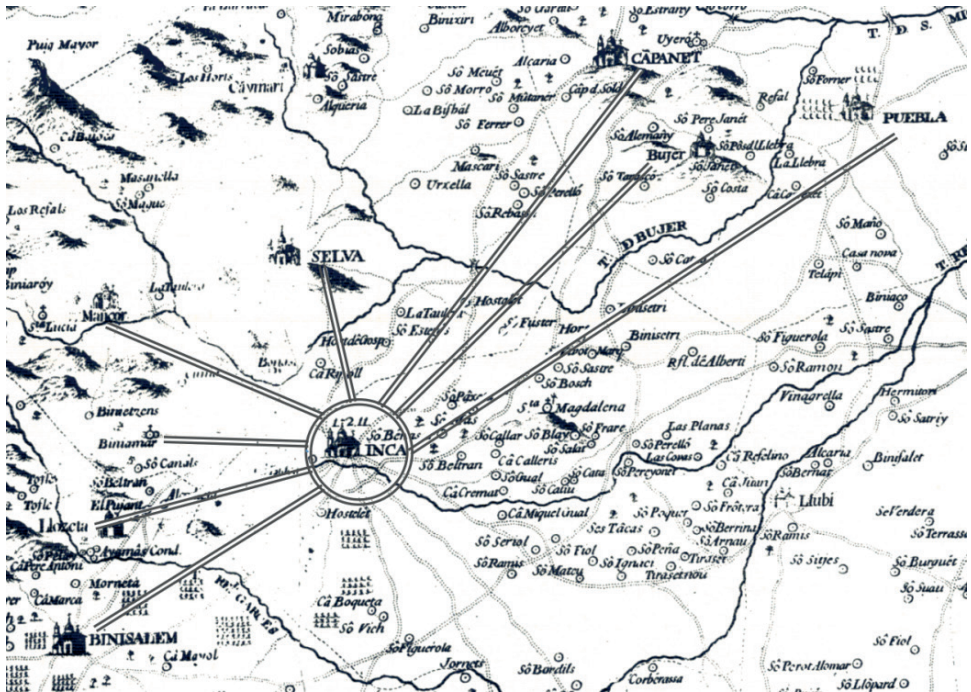
Una altra qüestió és si les alqueries o algunes d'elles assumien un paper bé polític o bé administratiu més enllà de la gestió agrícola pròpiament dita, actuant de centres aglutinadors d'una determinada contrada, i si això influí en la categorització que en feren els nous senyors feudals (Kirchner, 1984, p. 319).

Tot plegat, emperò, resulta molt teòric i pot suposar una tasca un tant complicada traslladar-ho a la realitat. El que aquí es pretén és aplicar-ho fins allà on sigui possible al cas d'*Inkān* o, almanco, traçar unes línies mestres que permetin precisar-ho més endavant.

4. ALCARIAT AZOCH

Una *qa'ria* a destacar en el *yūz Inkān* és la *alcariat Azoch/Kariat Azoq*, present en quatre dels cinc textos del *Repartiment*, transcrita com a *al-qa'ria al-sūq* o *al-qaryat as-sūq* (Rosselló, 2007b, p. 385), l'alqueria del mercat. És un topònim que s'ha d'atribuir que a les seves rodalies hi havia un mercat a cel obert i d'ell prenia el nom. Formà part de la porció de Jaume I, que el 1232 la cedí a l'infant Pere de Portugal, el qual se la reservà (Soto, 1984, f. 4v).

No és l'única *qa'ria* amb aquest nom. Se'n localitza una al *yūz* de *Bullānsa/Alcúdia - Pollença*, amb 4 jovades (Soto, 1984, f. 57v; Rosselló, 2007b, pp. 148

REFERENT ÀRAB	ACTUAL	RTA	KM	TEMPS (±)
	Lloseta	Camí Vell d'Inca	3,4	47 min.
<i>benī 'Ammār</i>	Biniamar	Camí d'Almadrava	3,8	50 min.
<i>Xilvar</i>	Selva		4,8	1 h. 5 min.
<i>Manqur</i>	Mancor	Camí Vell de Selva	5,5	1 h. 15 min.
<i>Qanūrūsa</i>	Binissalem		7,8	1 h. 30 min.
<i>Bujar?</i>	Búger	Camí Vell d'Alcúdia	8,9	1 h. 50 min.
	Campanet	Camí Vell de Campanet	9	1 h. 50 min.
<i>Huyar-al Fas</i>	Sa Pobla		12,9	2 h. 35 min.

Figura 2. Distàncies, recta via, a menys d'un dia de camí. Font: elaboració pròpia a partir del mapa del cardenal Antoni Despuig, 1785-1786.

i 396). Una altra es trobava a *Manaqūr*/Manacor (Mut; Rosselló, 1993, pp. 116-117; Rosselló, 2007b, p. 135). D'ambdues s'afirma que varen ser l'origen de les respectives localitats.

S'ha de pensar en un *sūq*/mercat setmanal destinat als usuaris locals i els de l'entorn més proper. Ja que anar a peu era el més freqüent, significa abraçar un radi de poc més o menys d'uns 10 km (figura 2), de tal manera que es pogués fer el trajecte d'anar i tornar en un sol dia (Rosselló, 2013, p. 450). D'aquesta manera, els indrets d'influència d'aquest *sūq* inclourien en un arc pel N de Binissalem a sa Pobla, on aquesta darrera seria el punt més llunyà, mentre que el més proper seria Biniamar.

Devia ser de periodicitat setmanal, el que se solia dir un *sūq al-arba'a*, sovint traduït com a mercat del dimecres que s'acostumava fer en un lloc ben conegut, d'accés fàcil, d'acceptació general i que es podia complementar amb una fira anual (Hourani, 2013, cap. 7). Després de la conquesta cristiana, el mercat d'Inca es fa el dijous, mentre que el de Sineu té lloc els dimecres. Res impedeix que se segueixi el calendari d'època andalusina per simple costum, i perquè així es facilitava la mobilitat sobre la dels venedors de caràcter ambulants.

5. LA ZONA D'HABITATGE

Un aspecte a dilucidar és quin podia ser l'emplaçament escollit per a la zona d'habitatge d'una *qa'ria*. Se'n pot suposar una zona d'habitatge amb un o més carrers (Cressier, 1991, p. 412) i que comptava almanco amb una *hara* o *arrabād* –raval, barriada perifèrica– (Malpica, 1999, p. 148; Jover, 2002, p. 457). No és demés recordar que, en català antic, 'vila' tenia el sentit de llogaret, mentre que el derivat 'vilar' s'aplicava a ravals (Font, 1999); un significat que no sembla coincident amb el que pogués tenir per a un andalusí. Si bé és cert que *llogaret* se sol traduir com a *aldea*, en àrab se'n diu *ad-da'iya*, un topònim que es troba en diverses variants i diminutius com en els casos del *yūz Bullānsa*/Pollensa/Alcúdia – Pollença i el *yūz Ŷīynāw*/Sineu de (Rosselló, 2007b, pp. 393 i 402), un indicatiu de dues categories diferents o no seria necessari diferenciar-lo.

També crida l'atenció l'existència d'una sèrie de topònims al·lusius a funcionaris (quadre I), sense que signifiqui que fossin residents habituals. Igualment podrien correspondre al lloc on s'hostatjaven aquests funcionaris o, fins i tot, podria tractar-se d'un topònim heretat per qui ja no era funcionari ni ja tenia cap càrrec. El cert és que només era a Madīna Mayūrqa on s'acumulaven tants de càrrecs, cosa que no fa sinó confirmar la categoria d'*Inkān*

com a centre d'una certa importància. Per això mateix, no es pot deixar de pensar que, amb l'excusa del *sūq*, no fos el lloc on els delegats del *mahazan* (Barceló, 1984b) exercissin l'administració del territori, com ja s'ha dit en alguna ocasió (Kirchner, 1998b). Els topònims detectats són:

<i>al-hâzim</i>	tresorer
<i>al-mushrif</i>	almoxerif o recaptador dels drets de les duanes
<i>al-kâtib</i>	escrivà, secretari
<i>al-qâ'id</i>	responsable de la defensa d'una fortalesa / comandant militar
<i>al-walí</i>	valí, governador

Taula 1. Topònims al·lusius a funcionaris. Font: Rosselló, 2007b, pp. 384-391.

Fossin quines fossin les característiques del nucli de població a debat, resta clar que es mostrava més 'urbà' que els d'altres contrades, és innegable. Així, quan s'esmenta el *rahal Almerii* –rahal del d'Almeria– s'indicà

que es trobava *prop de la vila* (Soto, 1984, ff. 6r i 53v; Rosselló, 2007b, p. 385), mentre que d'un altre *rahal* innominat s'anotà que es trobava *iuxta villa Inkan* (Rosselló, 2007b, p. 390). No se sap la localització de cap dels dos *rahal[s]* esmentats. De la mateix manera se'n fa al·lusió al xerrar del que va correspondre als Homes de Barcelona, que se situa *iusta villam Yncha* (Soto, 1984, f. 54v).

Tal vegada no passi de ser una coincidència, ja que se suposa que els rafals responien als mateixos principis de poblament que les alqueries i que mantien qualche tipus de vincle amb les que els eren veïnades, a vegades englobats en elles i més aviat dedicats a la ramaderia. No es tracta d'una relació només basada en l'organització de l'espai agrícola, sinó probablement en algun altre lligam de tipus institucional, administratiu o familiar (Kirchner, 1984, pp. 344-345).

5.1. Les condicions necessàries

En un intent de perfilar una zona de residència factible d'interpretar-se com una 'vila', s'ha procurat delimitar un emplaçament on coincideix el conjunt de factors necessaris.

5.1.1. L'aigua

Segons J. Binimelis (2014, pp. 304 i 310-311) les aigües d'Inca no són *actes ni bones per beure* a més d'indicar *algun falta de aygues*, tot afegint que s'hi conduïren alguns cabals per tal de regar i moldre, al mateix temps que en ressenya d'altres que no s'aprofiten. Contràriament a aquestes afirmacions, es disposa d'abundant aigua, que sovint aboquen en els dos torrents principals: el de sa Canaleta al N i el de Can Tabou al S, ambdós avui desapareguts del paisatge

urbà al trobar-se soterrats, a més d'almanco una *ʿayn* –la Font Vella– i els *qa-nat[s]* (mapa V: I, II, III i IV). Un conjunt d'aigües més que suficient per atendre el conreu, la ramaderia i impulsar fins a 30 molins (tres d'ells en una sola casa) del total de 197 comptabilitzats a Mayūrqa (Barceló, 1987b, pp. 260-261).

Els torrents resulten determinants a l'hora de definir l'emplaçament del nucli urbà, ja que es troba encaixat entre el de Can Tabou i el de sa Canaleta (quadre V: I i II), ambdós amb terres de conreu a les seves voreres, on es podien obrir pous verticals o sínies per aprofitar els aquífers alimentats per les filtracions dels torrents i per les pluges en una època que eren més abundoses que no ara (Estrany, 2001).

5.1.2. Vies de comunicació

Una de les característiques de la ciutat d'Inca és que encara ara es tracta d'un nus de comunicacions per la seva situació. Són diversos els llocs que es disputen el títol de centre geogràfic de Mallorca (Bauzá *et al.* 2017), però no sembla discutible que Inca és el fulcre entre les badies de Palma i les d'Alcúdia/Pollença, alhora que també ho és entre el Llevant i la serra de Tramuntana des de temps immemorial.

D'aquí que resulti un punt prou idoni per a una *qa'ria sūq* al ser el creuer d'una sèrie de vies principals i secundàries, un nus de comunicacions afavoria la ubicació d'un e *sūq*. Les primeres rebien el nom de *mahaýya*, i es diferenciaven d'altres com *tariq* –ruta– y *balat* –via pavimentada o de lloses– (Rosselló, 2007c, p. 415), una xarxa de camins de caràcter radial que enllaçaven amb Madīna Mayūrqa i la resta de l'illa (Rosselló, 2007b, pp. 46-47). D'entre ells primers, basti tenir presents els següents:

- *mahaýya Inkān* (figura 4: 1). Primer tram de l'antiga calçada romana *Palma-Pollentia*, de la qual queden algunes restes aïllades ençà i enllà, bastant malmenades (Bassa, 2008).
- *mahaýya Bulānsa* (figura 4: 2). Coincidia amb l'anterior en el que ara és el carrer de la Rectoria, ja que és la continuació de l'anterior i constitueix l'eix central a partir del qual s'articulà la xarxa viària de l'antiguitat clàssica, xarxa que més o manco esvaïda hagué de servir de referent per a les vies de comunicació musulmanes (Amengual *et al.* 2003). Suposava l'accés a la badia d'Alcúdia, ja que s'ha de recordar que la *Bulānsa* d'aquest moments es trobava emplaçada allà on és ara Alcúdia. A més de ser l'altre gran port de l'illa des de temps romans, era el punt d'enllaç natural amb Manūrqa i seguí sent-ho després de la conquesta. D'aquí que, en època cristiana, passàs ser el camí reial per excel·lència.

- *mahaŷya Yîŷnaw* (figura 4: 3). Era la que assegurava l'enllaç amb *Yisnāw*, l'altra *qa'ria* dotada d'un *sūq*, si bé s'ignora quin dia es considerava el més específic per a l'activitat de cada mercat.
- *mahaŷya al-Ŷibbāl* (figura 4: 4). Camí de ferradura que, via Selva i Caimari, donava accés directe a la zona central de la serra de Tramuntana, on es comptava amb un important punt de control visual del territori en un dels picots del puig de n'Escuder (Salvà; Calvo, 1997). Es dirigia –i es dirigeix molt modificat per la carretera moderna– a Escorca, concretament al monestir de Lluç, punt de destí de peregrins com a primerenc centre espiritual de l'illa almanco des de 1243 (Busquest, 1979, p. 62). Des d'allà es podia enllaçar cap al N amb *Bulānsa*, cap al S amb *Sulyar*, *Bunyūla-Mūsā'* i altres valls, i subsisteix així una xarxa viària molt més antiga (Juan, 2002, I, pp. 111-112).

5.1.3. La topografia

Per bastir una explotació agrícola la lògica andalusina obligava a reservar la millor terra per al conreu d'horta. L'emplaçament de la zona d'habitatge sempre es feia en un punt per sobre de la línia de rigidesa del sistema hidràulic que s'hagués dissenyat, sense trastocar el sistema hidràulic ni ocupar terres aptes per al conreu.

INDRET	ALÇADA
Puig de Santa Magdalena	285 m
Puig d'Almadrava – Serral de ses Monges	149 m
Monestir de Sant Bartomeu	145 m
Carrer de les Coves	133 m
Plaça d'Espanya	131 m
SANTA MARIA LA MAJOR	126 m
Torrent de Can Tabou	122 m
Torrent de sa Canaleta	116 m

Taula 2. Principals alçades. Font: veure a referències.

Com es mostra en el quadre IV, el nucli urbà d'Inca no té un relleu gaire accidentat. El punt proper més elevat és el puig d'Almadrava, de 149 m (figura 4: ▲). Aquest puig s'ha postulat com un lloc de poblament primerenc, però no seria un lloc d'assentament gaire còmode per l'altura, com tampoc ho és el puig de Santa Magdalena per la mateixa raó, a més que ambdós no es troben a la vora de vies principals. Pel domini visual sobre l'entorn, s'hi podria situar una *burŷ* –torre– amb una funció de vigilància més defensiva que de control. L'únic topònim

del *yūz Inkān* relacionable amb aquestes construccions és la *qa'ria Albareyat*, *-al-burayyat* = torretes; no s'ha localitzada, llevat de l'*Alboraiet* del veïnat Campanet (Rosselló, 2007b, p. 389), sempre que no es consideri com a tal l'abans esmentat recinte del puig de n'Escuder, a 2 km de Caimari. També s'ha suggerit

que pugui al·ludir a restes prehistòriques –talaiots?– (Rosselló, 2007c, p. 421). Les *qa'ria*[s] amb una torre o associades a un *hins* –castell–, emperò, defugen de l'esquema habitual per a Mayūrqa (Kirchner, 1998c).

A mitja alçada del puig d'Almadrava, a 133 m, existeix el carrer de les Coves (figura 4: 5), que deu el nom a una sèrie de cavitats ocupades en època talaiòtica, i els romans en feren servir qualcuna com a lloc d'enterrament. Deixant de banda els casos de reocupació de ruïnes prehistòriques per part dels musulmans des dels primers moments tant a Mallorca (Rosselló; Camps, 1972, pp. 123-124, 147 i 160; Riera; Rosselló, 1995; Mas, 2013) com a Menorca (Orfila; Sintès, 1984), l'habitatge en coves tampoc resulta aliè, com es fa palès a Felantix (Rosselló, 1997, p. 14), i en coves és on es refugiaren bona part dels musulmans resistents (Rosselló, 1989; Bernat; Serra, 2001). En el cas d'*Inkân*, no deixa de cridar l'atenció la presència d'una *qa'ria* que du el nom d'*al-gā'ir*, que vol dir 'les coves' (Rosselló, 2007b, 386).

Un emplaçament que es presenta amb les condicions adequades és l'espai que es correspon amb l'església parroquial de Santa Maria la Major, a 123 m (figura 4: A). És una ubicació bastant adient al coincidir-hi els requisits exposat *ut infra*: bona terra en els voltants, aigua ben a l'abast, proximitat a les vies de comunicació i amb una petita alçada, encara que no fos la que més en tenia, sinó la que es degué considerar més apta; un emplaçament que d'alguna manera ja va apuntar G. de Berard (1983, p. 256): *apoderándose los africanos [=musulmans] de España ...volvieron a reedificar esta villa en lugar muy cerca y más elevado*, un comentari suggeridor que qualsevol nucli de població anterior s'alçà en una cota més baixa.

Aquest nucli, al començament del segle XIII, constava d'unes deu illetes de forma irregular amb una xarxa viària de no més d'una dotzena de carrers. Encara que amb modificacions substancials, en el present aquest conjunt es delimita a N per la plaça d'Orient, pel carrer de la Rectoria a l'E, el límit S el determina el carrer de Jaume Armengol i la banda W la formen el carrer Major, el carrer dels Hostals i el carrer de la Sirena.

Devia estar estructurat per unitats domèstiques contigües agrupades o alineades (Gutiérrez, 2012). No hi ha manera de saber quants immobles hi havia. De moment, les dades a l'abast són difuses. Només es pot dir que, a l'entorn de 1249-1253, es feren una sèrie d'establiments: Guillem Fuster, dos albergs; Pere, Marsília, unes cases; i Pere Pascual, cinc estatges. Tot és qualificat com a construccions 'sarraïnesques' (Rosselló, 2001, p. 36). Tal com es conservava a cavall entre el segle XVIII i el segle XIX (figura 4), s'ha de destacar una de les illetes resulta desproporcionada. És el que es troba al SE, del qual ja és església formant un sol cos (figura 4: A) i delimitat per la dreta pel que ara és el carrer de la Rectoria, on s'ajuntaven la *maha'yā Inkân* per enllaçar amb la *maha'yā Bulān-*

sa (figura 4: 1 i 2). Tant la ubicació com l'estructura suggereixen modificacions que donaren lloc a algun tipus d'espai vinculat a la parròquia conformant un 'sagrat' (Bernat, Serra, 1997).

És un paisatge urbà que no desdiu del de *Manaqūr*/Manacor. Si s'encreuen les restes arqueològiques, les dades documentals i la planimetria a l'abast, se'n desprèn que els illots s'agrupaven a l'entorn de la parròquia dels Dolors, en un espai ara esponjat. Situada a 93 m d'alçada, temps enrere s'hi trobà una làpida funerària en àrab (Fuster, 1966, p. 34)² i més recentment hi han aparegut diversos pous negres amb ceràmica dels segles XII-XIII. A Felanitx, l'antiga *qa'ria Falanis* se situava en el turó ara conegut com es Sitjar, de 121 m d'alçada, amb fàcil accés a la font de ressurgència, la coneguda com de Santa Margalida (Mut; Rosselló, 1993, pp. 154-115).

Una descripció parcial de s'Alqueria Blanca permet besllumar quin podia ser el paisatge urbà d'un lloc que, en aquelles saons, havia de tenir un grau de desenvolupament destacat: un conjunt de cases amb els seus carrers davant la mesquita com a element principal del nucli (Soto, 1979-1980, p. 131); una imatge que sembla repetir-se per a Valldemossa, on tot apunta que les cases s'articulaven en un carrer que anava a l'església –l'antiga mesquita?– identificat com a *carraria sarracenic* (Albertí; Rosselló, 1999, pp. 23-27).

També s'ha de contemplar l'existència d'alguns ravals. Així ho confirmen fets com les recents troballes de pous negres al carrer del Rector Rayó que, de fet, es revelen com a abocadors farcits de ceràmica d'època musulmana i que evidencien l'existència d'un 'barri' de gerrers –*al-ŷarrā*–, un cap el SE del nucli principal, una ubicació apropiada per instal·lar-hi activitats molestes com la de la ceràmica (figura 3: b). En aquest context, cobra relleu el registre del *Repartiemnt* d'un *rahal Almadraba hua den Emet Arrahin* que, a més d'informar de qui era el titular –*Ammet Arrahim*–, indica l'existència d'una teulera –de l'àrab *al-madrava* (Rosselló, 207b, p. 388), on hi havia els terrers que proporcionaven l'argila que devia proveir els gerrers locals, com també podrien haver-ho fet amb el fabricant de toves o totxos –*at-tawābī*–, ètim del topònim Talapí, entre Búger i sa Pobla (Rosselló, 2007b, p. 141), sense deixar de banda l'existència del topònim sense categoritzar d'*at-tīn* –fang.

Un altre punt a considerar és que, en el primer intent d'erecció del Call d'Inca (1353), es designà el llavors anomenat carrer d'en Prats (figura 4: c). Els jueus rebutjaren instal·lar-s'hi perquè les cases eren molt velles i enrunades (Pons, 1955; Reus, 2018). Aquesta circumstància planteja el dubte si era un raval d'època andalusí o un barri de primera època cristiana.

² Aquesta làpida es conserva en el Museu d'Art Sacre de Mallorca.

5.1.4. Extensió

No és fàcil especificar quina era l'extensió del *yūz*, molt més gran que el d'ara (Binimelis, 2014, p. 305), ja que incloïa els actuals de Búger, Campanet, Inca, Mancor de la Vall, Selva i la zona sud de sa Pobla, sense poder-se poder definir clarament la línia divisòria. S'hi localitzaven 123 espais agraris, dels quals 78 apareixen com a *qa'ria*[s], 40 eren *rahal*[s] i 3 que sumaven 855 jovades.³ A partir de les suma de l'extensió en jovades de cada explotació agrària del *yūz* s'obté una superfície d'uns 200 km² (Rosselló, 1997b, pp. 129 i 135).

Tampoc resulta senzill calcular l'extensió de la *qa'ria al-sūq*. Se li atribueixen 7 jovades, un poc per davall de les 7,37 jovades de la dimensió mitjana (Poveda, 1980, p. 96) i per damunt de les 6 jovades del tipus mitjà del *yūz Inkān* (Rosselló, 2007b, p. 133).

Més difícil és determinar quin espai ocupava la zona de residència. A consciència que les variacions són múltiples, es pot dir que a la *qa'ria Beni Fiara*, a Felanitx i més coneguda com a *Mancorme Abeniara*, de 5 jovades, sembla que s'hi dedicaren 1,3 ha (Barceló; Kirchner, 1995, p. 40). Una superfície que encaixa amb el mòdul de 1 ha. d'habitatge per cada 5 ha d'extensió (Pérez, 2018, p. 30). La proporció sembla respondre, poc més o manco, a un 2 % de la superfícies total. De ser així, a la *qa'ria al-sūq d'Inkān* s'hi podria haver dedicat a habitatge una extensió de l'entorn de 1,56 ha.

6. LA MESQUITA-MASAÏD

Un indicador ben significatiu en podria ser un element com una mesquita –*masaïd*. El tema és important perquè demostra el grau d'islamització i és un factor que contribueix a estructurar el territori, a més d'afavorir el poblament de la contrada, encara que fos dispers. El més habitual és que es trobàs molt prop o devora del lloc més habitat de l'indret (Lagardère, 1993, pp. 176-177).

El que no aparegui cap mesquita associada a la *qa'ria al-sūq*, com ja ho ha comentat qualque autor, és atribuïble tant a la naturalesa incompleta de la documentació consultada com pot respondre a una simple distracció de qui feu el registre. Així s'explica que es coneguïn a altres '*adja*, amb independència de la grandària o de la densitat de poblament. De la gran majoria d'aquestes mesquites, només se'n té el rastre documental (quadre III); aquelles que es localitzaven en entitats que ara poden semblar menors, com ara a *mesquida vocate rubineix*, una possible grafia corrupta de Robines en el *yūz*

3 La jovada és unitat de mesura de superfície agrícola antiga, objecte de discussió durant anys. A hores d'ara, sembla haver-se acceptat l'equivalència: 1 jovada = 16 quarterades; 1 quarterada = 7.103 m² (Pérez, 2009, pp. 167-168).

veïnat de *Qānarushā* esmentada a 1242, o una *Alcarraria de la Mesquita* –*qa'ria al-mas'īd*, alqueria de la mesquita– a *Bunyūla-Mūsūh* que es documenta a 1243 (Soto, 1979-1980, p. 128). Amb tot, també són mereixedors d'atenció particular, deixant de banda les ràpites, els casos d'Esporles i Artà, ja que els topònims poden relacionar-se amb la qualificació de mesquites petites, a més de no tenir una data concreta per a elles (Soto, 1979-1980, p. 132). Un testimoni escrit prou remarcable de Joan Binimelis (1927, IV, p. 94) a la descripció que feu a 1595 de la vall d'Almallutx (Escorca) informa que encara *vénse al presente ruinas del edificio de su Mezquita*, bastida pels allà refugiats. Res impedeix, per tant, que la *qa'ria al-sūq* entesa com 'vila' tengués una mesquita, com ho confirma que en època cristiana s'esmenti una casa que s'identifica com a tal (Reus; Bernat, en aquestes mateixes Jornades).

En el cas de la *qa'ria al-sūq*, la mesquita perfectament podria estar emplaçada on hi ha ara Santa Maria la Major (figura 4: A), damunt una petita elevació encara ben detectable a la vora del camí vell entre Ciutat i l'actual Alcúdia (figura 4: 1 i 2; figura 4: 1 i 2), sobre el cantell on s'inicia el pendent cap al torrent de sa Canaleta (plànol 2: II).

Fa mal afirmar de manera taxativa la coincidència mesquita-església, malgrat la tradició. El cert és que un primer esment de temple parroquial data de 1240 sense que s'hagi pogut verificar (Berard, 1983, p. 256), en el context que els pobladors cristians segurament foren els impulsors tant de la readaptació com de la construcció d'esglésies (Amengual, 2007, pp. 40-42). Possiblement en aquells moments la fàbrica del temple parroquial d'Inca estigués en vies d'enllestir-se sense que necessàriament afectàs l'antic edifici andalusí i que aquest hi fos inclòs en el decurs de les obres. Així va ser en el cas de la Seu de Mallorca, on l'antiga mesquita aljama va restar dempeus fins el segle XV.

Poc se sap de la morfologia d'aquestes mesquites rurals, que tot just ara es comencen a conèixer pel conjunt d'Al-Andalus. Se'n constaten d'associades a *huṣūn* –fortaleses o castells–, de pertanyents a *marābit* –ràpites– i les que aquí interessen, que acompanyaven una *qa'ria* o més. Cenyint-se a les dels territoris de Šarq al-Andalus –el Llevant peninsular–, es poden esmentar com a mostreig El Cortijo del Centeno –Lorca, Múrcia– (Pujante, 2002), la d'Almissera –Vila Joiosa, Alacant–, situada en el punt intermedi entre tres *qa'ria[s]* (García *et al.* 2004), les de Tortosa (Negre, 2015) o la de la de Xara –Sinat de la Valldigna, València–, també al servici d'una o més *qa'ria[s]* (Torró, 1995a).⁴

4 Sobre aquesta darrera, val la pena recordar quin és el significat de *Xaria*, derivat de l'àrab *šar'ā*: zona oberta fora de l'espai urbà on es congregaven els creients, sobretot per a l'oració del divendres quan no cabien a la mesquita, d'acord amb la tradició musulmana de santuaris a cel obert. És un mot propi de l'àrab occidental, ja que a l'orient se'n diu *muṣallā* (Torres, 1948).

NOM ACTUAL	LLOC		YŪZ	ANY
Alaró	Banyols		<i>Qānarūsha</i>	?
Escorca	Almallutx		<i>al-Ŷibāl</i>	1230 (?)
Santanyí	S'Alqueria Blanca		<i>Manaqūr</i>	?
Campos	La Ràpita		<i>Manaqūr</i>	?
Esporles		<i>al-Zawiya / az-Zawiya</i>	<i>Bunyūla-Mūsūh</i>	?
Artà (?)		<i>Azevia (?)</i>	<i>Yartān</i>	?
Felanitx		<i>Rabig</i>	<i>Manaqūr</i>	1233
Fornalutx			<i>Sūlyar</i>	1233
Bunyola	Biniforani		<i>Bunyūla-Mūsūh</i>	1235, 1277
Binissalem	Robines	<i>Rubineix</i>	<i>Qānarūsha</i>	1243
Felanitx	Sa Galera	<i>Bombar</i>	<i>Manaqūr</i>	1244
Selva		<i>Xilvar</i>	<i>al-Ŷibāl</i>	ca. 1247
Sancelles			<i>Inkān</i>	1247
Pollença		<i>qa'ria Lucatajer</i>	<i>Bulānsa</i>	1252
Sóller			<i>Sūlyar</i>	1233, 1240, 1253
Valldemossa		<i>qa'ria al-mas'jid</i>	<i>Bunyūla-Mūsūh</i>	1243
Binissalem			<i>Inkān</i>	1256
Mancor			<i>Inkān</i>	1258, 1271
Manacor			<i>Manaqūr</i>	1259
Santanyí	Cala Murada		<i>Manaqūr</i>	1266
Biniamar		<i>benī 'Ammār</i>	<i>Inkān</i>	1271

Taula 3. Mesquites rurals, 1230-1300. Elaboració pròpia partir de: SOTO "Mesquites", 1979-1980; AMENGUAL "Mesquites, esglésies", 2007; Rosselló, 2007b.

Pel que fa a *al-Yaza'ir al-Sharqiya li-l-Andalus* –Illes Orientals d'Al-Andalus– s'ha de fer esment de la mesquita de Sanitja –es Mercadal, Menorca– (Kirchner, 1999), que pot servir de model orientatiu de com podien les de les Illes Balears en general. De planta més ampla que llarga, el mur de la *qibla* presenta un *mihṛāb* semicircular amb corba exterior (figura 3: planta, 1 i 2 + foto), amb l'entrada desplaçada a l'esquerra respecte a l'eix central; no es pot saber si hi havia alguna decoració per senzilla que fos ni com estava cobert, encara que se li pot suposar una semicúpula, com era bastant habitual en el segle XII (Calvo, 2004, p. 56). Es construí amb carreus romans reaprofitats (alguns conserven restes d'*opus signinum*), sense morter, i la coberta devia ser plana. Excavada en 1996, respon a les mides següents:

- Longitud de l'estança sense el *mihrab*: 2,8 m.
- Amplada màxima: 9,64 m.
- Amplada màxima del mihrab: 0,7 m.
- Profunditat màxima del mihrab: 1,34 m.

La superfície és d'uns 27 m², per davall dels 30-50 m², el ventall més habitual en aquest tipus de construccions (Negre, 2015, p. 121). Impossible saber si tenia a no *al-minar* –minaret–, encara que a la ruralia no era infreqüent que la crida a l'oració es fes des del terrat (Calvo, 2004, p. 55).

L'orientació és sud-est, característica de les mesquites d'Al-Magreb i d'Al-Andalus, tradicionalment no gaire exacta (Ribas, 1998-1999; Ruíz; Pol, 2010). De datació imprecisa, només es pot dir que la ceràmica de la zona suggereix la presència musulmana entre el segle X –moment en què sembla que comencen a aparèixer aquest tipus de mesquites– i el segle XIII.

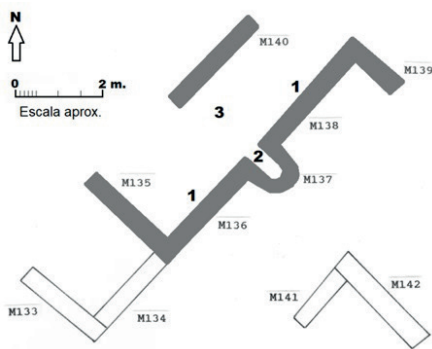

Figura 3. Plànol de la Mesquita de Sani'tja (es Mercadal, Menorca). Planta: 1= *qibla* / mur sud - 2 = *mihrāb* – nínxol de la *qibla* - 3 = *haram* = pati. Foto: detall del *mihrāb*. Font: reelaboració a partir de KIRCHNER, 1999.

7. BANYS-HAMMĀN

No es pot passar per alt l'existència d'uns banys i, de fet, poden existir independentment que hi hagi o no una mesquita. En el món musulmà, el bany té un significat que transcendeix la simple higiene, tota vegada que suposa assolir l'estat de puresa legal –*tahara*– perquè els actes rituals siguin vàlids (Garcia, 1980, p. 73). A al-Andalus n'existiren de gran dimensions i d'altres més senzills, tots amb una mateixa distribució d'espais. En els repartiments de Madīna Mayūrqa, en figuren cinc a la porció reial, dels quals només en resten uns en peu (Rosselló, 1956), però n'hi devia haver alguns més si es té en compte que a Balansiya –València– se'n comptabilitzaren vint (Torró, 1995b, p. 537). Pel que fa a la resta de l'illa, anaren emergint a poc a poc.

Els primers a fer-ho foren els de Sóller a partir de l'esment de l'hort que els acompanyava, i se'n poden seguir les vicissituds fins a 1338. Era un edifici d'uns 150 m² i una altura d'uns 6,5 m com a màxim, amb una distribució interior en quatre habitacions que havien de donar cabuda a totes les prestacions que eren les pròpies d'uns banys. Rebien l'aigua d'una síquia i l'evacuaven al propi hort (Pérez, 1991, pp. 31-45). En general i com era d'esperar, responien a models heretats de l'època clàssica (Palazón, 2009, pp. 73-74).

A hores d'ara es poden incorporar uns banys a Inca gràcies que donaren nom d'un illot el 1336 (Reus; Bernat, en aquestes mateixes Jornades). La seva ubicació respon plenament a la lògica urbanística que cercava garantir l'accessibilitat als usuaris. D'aquí que els banys en qüestió se situassin en un punt gairebé equidistant de la mesquita i el mercat, però dins la zona d'habitatge (figura 4: B), com hi estaven els ja esmentats de Sóller. També hi estaven els de Sineu, segons unes referències relacionades amb un pati de terra: el 1294 se'n diu *balneiis qui ibi sunt*, mentre que a 1296 consta que ja havien desaparegut (Mulet *et al.* 1994, p. 39). De totes maneres, els banys eren les úniques construccions que, a vegades, s'emplaçaven en terres aprofitables per al conreu per mor de la necessitat d'aigua (Pérez, 2021, p. 111). Els d'Inca se situaven a la banda E de la zona de residència, accessibles des del S i, per tant, des del *sūq*, S, per la *mahaŷya Inkān* (figura 4: 1) i pel N per la *mahaŷya Bulānsa* (figura 4: 2), que coincidien a l'E de la mesquita en el que ara és el carrer de la Rectoria.

En el cas de conquesta cristiana, el costum oscil·lava entre seguir servint-se dels banys musulmans reduint-ne la quantitat i destinar-los a altres funcions. Que l'Inca cristiana disposàs d'un local de banys o, si més no, en conservàs el topònim encara en el segle XIV només es pot explicar per herència del passat musulmà i que possiblement degueren seguir funcionant durant un període per ara mal sabre (Reus, 2023, pp. 257-258).

8. FOSSAR-MAQBARA

Repetint el costum romà, els fossars musulmans se situaven a la vora d'un camí important, en un espai sense tanques, i la categoria del nucli de població no influïa en quants n'hi hagués. Per exemple, a Qurṭuba –Còrdova– n'hi arribà a haver tretze, mentre que a Tulaytula –Toledo– només eren dos (Torres, 1957).

Fins fa poc, les necròpolis rurals de Mayūrqa només es coneixien per testimonis epigràfics, gairebé fruit de troballes casuals o accidentals (Rosselló, 1969; Barceló, 2020), a les quals, en el present, s'hi poden sumar diverses referències documentals (quadre IV) i ja es disposa d'uns pocs cementeris rurals musulmans constatats arqueològicament: el *maqbara* de s'Obac, a sa Pobla (Inglada *et al.*, 2021), i els dos *maqābir* d'Almallutx, molt degradats per les aigües de l'embas-

sament del Gorg Blau, un d'ells bastit després de 1230 pels musulmans resistents. Per altres exemples propers s'ha d'acudir a les altres illes. A Eivissa, a més d'haver-se excavat i estudiat la *maqbara* de Madīna Yabisa (García-Rubio *et al.*, 2017; Torres *et al.* 2019), se'n tenen de rurals com el de Can Fonoll (Kyriakou, 2012; Picard *et al.* 2017). A Menorca s'han de considerar les necròpolis de Cornia Nou i So na Caçana, a més de la urbana de Ciutadella, totes encara en estudi.

NOM ACTUAL	LLOC	YŪZ	INDRET	CRONOLOGIA	TESTIMONI
	Albufera	<i>al-Buhayra</i>	<i>qa'ria Attahir</i>		jaciment
Alcúdia	Son Grua	<i>Bulānsa</i>			estela
Algaida	Randa	<i>Muntūy</i>			làpida
Artà	Bellver?	<i>Yartān</i>		segle XI	làpida desapareguda
El Terme	Pla de Catí	<i>al-ahwāz al-Madīna</i>	<i>rahal</i>		
Escorca	Almallutx	<i>al-Ŷibāl</i>			jaciment
Esporles	Vall de Canet	<i>Bunyūla-Mūsūh</i>			documental
Manacor		<i>Manaqūr</i>	<i>al-maqbara al-bayda</i>	357 H /968	maqābirīya*
Sa Pobla	S'Obac	<i>Inkān</i>			jaciment
Escorca	Almallutx	<i>al-Ŷibāl</i>		post 1230	jaciment

Taula 4. Fossars rurals, Mallorca. Elaboració pròpia, a partir de: Rosselló, 1969; Inglada *et al.*, 2021; Pérez, 2021 - * làpida prismàtica.

Del fossar de la *qa'ria al-sūq*, no en consta cap testimoni ni material ni escrit, però n'hi degué haver com a mínim un. El lloc escaient s'ha de cercar cap al sud de la *qa'ria*, més enllà del *sūq*, a una de les vores de la *mahayya Inkān*, en el pendent cap al torrent de Can Tabou i la zona d'aquífers (figura 2: 1; figura 4: I), segons els trets més comuns entre els *maqābir* –plural de *maqbara*– (Fernández, 2001, p. 613; Olcina *et al.*, 2008, pp. 214-215; Gutiérrez, 1996, p. 305; Navarro, 2018, pp. 281-303). A favor d'aquesta ubicació es pot adduir el cas de *Ŷiŷnaw*: per una notícia de 1252 a propòsit de la venda d'uns casals es diu que confrontaven amb la plaça del mercat i el fossar dels 'sarraïns', mentre que a 1296 es parla d'un espai que s'estenia des de la plaça del Mercat fins el fossar dels 'sarraïns' (Mulet *et al.*, 1994, pp. 29 i 41).

Es podria argumentar que, donada la proximitat de la *maqbara* de s'Obac, també fos l'emprada pels habitants de la *qa'ria al-sūq*, però no concordaria amb la importància que se li atribueix; una manca de relació que es confirma per la cronologia de les inhumacions. Les anàlisis de radiocarboni en cap cas donen una datació pròxima a 1229, sinó que es retrotrauen a moments fins i tot anteriors als anys 902-903, moment de la conquesta musulmana (Inglada *et al.*, 2021, p. 443).

La localització d'una *maqbara* antiga no sempre és fàcil a primera vista, no sols pel que pugui haver afectat el pas del temps, sinó també perquè les prescripcions dels *ālim* –plural d'*ulema*⁵ imposen la uniformitat en els enterraments o, en tot cas, permeten un petit monticle de terra, amb algunes pedres anepígrafes i sense cap decoració, tot just per notar-ne la presència (Martínez, 2011, p. 182). A la pràctica, emperò, eren habituals les senyalitzacions més visibles que variaven d'un període a l'altre, com bé ho posen de relleu les diverses formes (*maqābiriyya*, estela, làpida...) i la presència epigràfica (Martínez, 2000).

9. UNA VISIÓ DE CONJUNT

Sense que se'n pugui dir una conclusió, tot l'aparell d'arguments que s'ha anat exposant fins aquí s'han reflectit en el figura 4 esmentat al llarg del discurs. Per bastir el plànol s'ha fet servir el que traçà Sebastià Sans en el marc dels treballs de Jeroni de Berard, datat l'any 1808 (Biblioteca Alemany: SALA III – 5/62; Ginard; Estrany, 2012; Ginard *et al.* 2015).

Com és ben evident, en ell es resumeixen les hipòtesis expressades de cara a una millor visualització per poder sospesar els pros i contres. Tot apunta que la *qairia al-sūq* efectivament era un nucli de caràcter semiurbà en comparació amb altres *qa'ria[s]* de Mayūrqa. Els trets principals es poden resumir de la següent manera:

- Accés a l'aigua.
- Terres de conreu.
- Bones comunicacions.
- Ubicació en un indret de certa alçada.
- Emplaçament fora del disseny del sistema hidràulic.
- Presència d'un *sūq*.
- Constatació d'una mesquita.
- Projectió sobre altres entitats de població.

Es pot esgrimir que aquest llistat no passa de ser una pura especulació i que hi manquen millors arguments, una mancança que posteriors recerques poden resoldre. El que aquí es volia, emperò, no era tant una confirmació com bellumar si es complien els requisit necessaris que li permeteren assolir la categoria de nucli de població eminent. Sinó tots, bona part d'ells són presents.

⁵ Doctor de la llei islàmica expert en qüestions jurídiques i teològiques.

NUCLI CENTRAL	RAVALS	AIGÜES	CAMINS
A: qā'ria-zona inicial B: masjīd-mesquita C: sūq-mercat D: hamaam-banyes E: maqbara-necròpolis	a: Coves b: Zona de gerrerries c:[Carrer d'en Prats]	I: torrent de Can Tabou II: torrent de sa Canaleta III: 'ayn – Font Vella IV: zona de qānat[s] – fonts de mina	1: mahaÿya Madīna Mayūrqa 2: mahaÿya Yīynaw 3: mahaÿya Bulānsa 4: mahaÿya al-Yibbal 5: pujada al puig d'Almadrava 6: camí d'Almadrava
		RELLEU ▲: puig d'Almadrava	

Figura 4. Morfologia hipotètica de la qaryat as-sūq i el seu entorn – yūz Inkān, Mayūrqa, 1229.

Epíleg: a partir de gener de 1230

En una data tan primerenca com el mateix any 1230 ja es nomenaren dos batles per als territoris de la Part Forana, encara en campanya, la qual cosa indica que es tenia qualche coneixement previ de l'espai fora de l'entorn més immediat de la ciutat, encara que fos imprecís. La novella Inca va ser cap d'un d'aquests batllis, i el càrrec va recaure en el barcelonès Berenguer Durfort (Batlle, 1988). Com a representant del poder reial, la seva jurisdicció incloïa l'antic yūz Inkān amb projecció a Bulānsa i, fins i tot, sobre la zona d'al-Yibbāl més immediata (Soto, 1984, f. 32r).

Ell i l'altre batle –era el de Sineu– es personaren a diferents indrets de les respectives jurisdiccions, però prest hagué d'abandonar aquestes visites *per paor que els sarrains no els captinguessen mal d.ells* (Jaume I, 1982, § 41-42 y 46-47). Un testimoni ben revelador de com era d'insegura encara la situació, i això que els territoris que depenien de Berenguer Durfort s'havien rendit a les tropes feudals abans de la presa de Madīna Mayūrqa. Es tracta del pacte signat per Jaume I amb ibn 'Abbād –Ben Abet– (Jaume I, 1982, § 71; Desclot, 1982, § XXXIX; *al-Maḥzūmi*, 2008, pp. 111-112), considerat el cap de bona part dels territoris d'*Inkān* i de *Bulānsa*, i molt possiblement un dels opositors a causa de les grans tensions polítiques existents a Mayūrqa que les fonts musulmanes no amaguen (*al-Maḥzūmi*, 2008, pp. 85-86, 89-91 i 95-96). Fos com fos, Berenguer Durfort va ser el responsable d'implantar les primeres transformacions que havien de convertir la *qa'ria al sūq* en una vila plenament cristiana.

La confirmació definitiva o el rebuig de tot plegat, a partir d'ara, depèn de com s'encarin les futures recerques. En el cas d'Inca, el creixement, sobretot al llarg del segle XX, ha engolit i fet desaparèixer del paisatge urbà qualsevol element andalusí que permeti confirmar tant els espais com els elements singulars. A falta d'aquests testimonis visibles, la informació depèn del que hi pugui haver en el subsol, com bé es demostra amb les troballes més recents. Afortunadament, els testimonis materials, recollits accidentalment i alguns fruit de l'espòli, avui en dia ja no es veuen tan constrets per l'atzar o pel caprici de diletants. En èpoques no tan llunyanes no era gens estrany que determinats objectes completament descontextualitzats, en el millor dels casos, anassin parar a qualche museu. Un altre tema és el que, com a fruit d'un mal entès sentit de propietat, es retenguin en mans privades per acabar malmesos o sortint de l'illa.

Els exemples de tot plegat a Inca no hi manquen i no sols pel que fa al passat andalusí. Un dels més coneguts és el de la destruïda làpida de Sulpicia Galieni (Veny, 1965, p. 17) o el d'algunes troballes prehistòriques al carrer de les Coves, on hi hagué peces que acabaren a Madrid perquè ningú s'interessà per elles (Aguiló, 1889-1890, p. 255). Cenyint-se a la cronologia estrictament andalusina, són les monedes les que tenen el protagonisme. Es tracta dels anomenats tresorets.

En el cas d'Inca, d'un d'ells només es conserven tres dirhams almohades en els fons del Museu de Mallorca, procedents de la seca de *Mursiyā* –Múrcia– i sembla que la resta es va fondre (Rosselló, 1970, p. 155). Tal vegada es pugui relacionar amb la troballa de l'edifici veïnat a la dreta de Cas Català, tal com ho recull el Catàleg de patrimoni del terme municipal d'Inca (2012). Sigui aquest o no, hi ha descripcions que xerren d'un tresoret d'unes quatre mil monedes musulmanes, de bronze la majoria d'elles, més algunes d'or i plata (Seguí, 1996, p. 311). Segons veu popular, les de metalls preciosos es fongueren per fer-ne joies.

En aquest context, tal vegada mereixi la pena plantejar-se una recollida de testimonis orals d'aquelles persones que s'hagin relacionat o tenen coneixença d'accions que han fet desaparèixer o han amagat elements patrimonials abans que se'n perdi la memòria. Per altra banda, a més de la cura dels aspectes arqueològics (i arquitectònics), s'ha d'aprofundir en els testimonis escrits mitjançant el buidatge sistemàtic de fonts arxivístiques posteriors a la conquesta poc o gens treballades, així com fer el rastreig d'antigues publicacions locals on hi pugui haver ressenyes reveladores.

*Inca / Ciutat de Mallorca, 1 de desembre de 2023.
InkĀn / Madīna Mayūrqa, 17 Yumada al-Wula, 1445 H.*

REFERÈNCIES

Aguiló, E. de K. 1889-1890 “Excursió á Inca y á 'n es Puig de Santa Magdalena”, *Bolletí de la Societat Arqueològica Lul·liana*, 3, 1889-1890, pp. 253-257.

Amengual Batle, J. 2006 “Mesquites, esglésies i procés de poblament. Implantació de l'Església a Mallorca entre 1230 i 1350”, *Història i actualitat del Santuari de Crestatx en el centenari de la seva reforma (1906/7-2006/7)*. Actes de la diada d'estudis de Crestatx, celebrada el 16 de setembre de ---, pp.31-68.

Amengual i Quetgles, J. Et al. “La conquesta romana i la planificació del territori a Mallorca”, *Mayurqa*, 29, 2003, pp. 11-26.

Barberi, J. 1807 *Vida de la venerable madre sor Clara Andreu, natural de Palma, capital del Reyno de Mallorca, religiosa gerónima en el monasterio de san Bartolomé de la villa de Inca, con un apéndice histórico de dicha villa*. Imprenta de Melchor Guasp. Mallorca.

Barceló, M. 1984a “Sobre la divisió administrativa de Mayūrqa”, *Sobre Mayūrqa*, Museu de Mallorca. Col. Quaderns de Ca la Gran Cristiana, 2, pp. 89-96.

Barceló, M. 1984b “A Mayūrqa: Grups *makzhan* i *raq'īya* (segles VI-XII d.C.)”, *Sobre Mayūrqa*, *Quaderns de Ca La Gran Cristiana*, 2, Museu de Mallorca, Palma, pp. 121-127.

Barceló, M. 1986: “Vespres de feudals. La societat de Sharq al-Andalus just abans de la conquesta catalana”, *Estudi General*, 5-6, p. 237-249.

Barceló, M. 1987a “Eren ramaders els rafals de Mayūrqa? Un exercici de simulació històrica”, *V Jornades d'Estudis Històrics Locals: Les Illes Orientals d'al-Andalus i les seves relacions amb Sharq al-Andalus, Magrib i Europa cristiana (ss. VIII-XIII)*, Institut d'Estudis Baleàrics, Palma, 1987, pp. 115-122.

Barceló, M. 1987b “Els molins de Mayūrqa”, *V Jornades d'Estudis Històrics Local: Les Illes Orientals d'al-Andalus i les seves relacions amb Sharq al-Andalus, Magrib i Europa cristiana (ss. VIII-XIII)*, Institut d'Estudis Baleàrics, Palma, pp. 253-261.

Barceló, M.; Kirchner, H. 1995 *Terra de Falanis. Felanitx quan no ho era. Assentaments andalusins al territori de Felanitx*. Ajuntament de Felanitx, Universitat de les Illes Balears, Palma.

Barceló i Torres, C. 2020 “Epigrafia Taifa Balear. Arabic Epigraphy in The Balearic Islands (11th Century)”, *Museo Arqueológico Provincial de Alicante (MARQ), Arqueología y Museos*, 11, pp. 81-96.

Batlle i Gallart, C. 1988 “La casa i els bens de Bernat Durfot, ciutadà de Barcelona a la fi del segle XIII”, *Acta historica et archæologica mediævalia*, núm. 9, pp. 9-51.

Bauzà Llinàs, A. et al. 2017 *El centre geogràfic de Mallorca*, Edicions El Gall, Pollença, 2017.

Berard, G. de 1983 *Viaje a las villas de Mallorca, 1789*. Ajuntament de Palma, Palma.

Bernat i Roca; M.; Serra i Barceló, J. 1997 “Espacios sagrados y comunidades rurales. Algunas hipótesis sobre colonización y sagreres en Mallorca (Siglos XIII - XIV)”, *Boletín de Arqueología Medieval*, 11, pp. 157-206.

Bernat i Roca; M.; Serra i Barceló, J. 2001 “«Les coves on los moros estaven». Els darrers nuclis de resistència dels vençuts (1230-1242)”, *Bolletí de la Societat Arqueològica Lul·liana*, 57, pp. 29-48.

Binimelis, J. 1927 *Nueva Historia de la isla de Mallorca y de otras islas a ella adyacentes* compuesta por el Dr. --- . Imprenta de José Tous, Palma, 5 vols.

Binimelis, J. 2014 *Descripció particular de l'illa de Mallorca e viles*. Edició a cura de Juli Moll i Gómez de la Tía, Fonts Històriques Valencianes, 60, Monuments d'Història de la Corona d'Aragó, V, Publicacions de la Universitat de València, València.

Borràs Seguí, J. A. 2008 "Estructura viària del terme de Santa Maria del Camí a l'època clàssica", *XXI Jornada d'Antroponímia i Toponímia, Santa Maria del Camí*, Universitat de les Illes Balears, Govern de les Illes Balears, Palma, pp. 205-217.

Busquets, R. 1989 *Libre de la invenció i miracles de la prodigiosa figura de Nostra Senyora de Lluc*, Publicacions del Santuari de Lluc, Inca, [Edició facsimil de 1684].

Calvo Capilla, C. 2004 "Las mezquitas de pequeñas ciudades y núcleos rurales de al-Andalus", *Ilu. Revista de Ciencias de las Religiones*, Anejos, X, pp. 39-63.

Catàleg de Patrimoni del terme municipal d'Inca 2012. URL: incaciutat.com/wp-content/uploads/normativa/Normativa%20urbanística/27-11-2012_categ_AD/Fitxes/Elements_urbans/D000_Arquitectura_civil/INC_D024%20%28A-110%29.pdf - [Consulta: Octubre de 2023]

Cateura, P. 2002 *Jaume II i les Ordinacions de 1300*, Consell de Mallorca, Departament de Cultura, Palma.

Cressier, P. 1991 "Agua, fortificaciones y poblamiento. El aporte de la arqueología a los estudios sobre el Sureste peninsular". *Aragón en la Edad Media*. 9, pp. 403-428.

Desclot, B. 1982 *Crònica*, Edicions 62/"La Caixa", Col. Les millors obres de la literatura catalana, 72, Barcelona.

Estrany Bertos, J. 2001 *Per Inca hi passen torrents*, Ajuntament d'Inca, Inca.

Fernández Rodríguez, L. E. et al. 2001 "Informe de la intervenció arqueològica de urgència en el Cerro del Almendro (Lomo del Espartal). Autopista de la Costa del Sol. Marbella (Málaga). 1997", *Anuario Arqueológico de Andalucía/1998*, III, Actividades de Urgencia, volumen 2., pp. 613-624.

Font Ballester, A. 1999 "Nòtules de toponímia llatina preislàmica. composts i derivats de villa a Mallorca". *Bolletí de la Societat Arqueològica Lul·liana*, 53, pp. 64-84.

García Antón, J. et al. 1980 *Historia de la Región de Murcia*, Murcia.

García-Rubio Ruiz, A. et al. 2017 "La maqbara de Yabisa a través de la excavació arqueològica en el solar del antiguo edificio de los sindicatos: Calle Bartomeu Vicent Ramon, 33", *VII Jornades d'Arqueologia de les Illes Balears*, Consell Insular de Menorca, pp. 269-274.

Ginard Bujosa, A. et al. 2015 "Notes addicionals sobre el plànol del nucli urbà d'Inca de l'any 1808 i sobre els treballs de Jeroni de Berard", *XV Jornades d'Estudis Locals*, Ajuntament d'Inca, Inca, pp. 147-159.

Ginard Bujosa, A. et al. 2012 "Un plànol del nucli urbà d'Inca (1808). Context històric i georeferenciació", *XIII Jornades d'Estudis Locals*, Ajuntament d'Inca, Inca, pp. 31-46.

Gutiérrez Lloret, S. 1996 *La cora de Tudmir. De la Antigüedad Tardía al mundo islámico. Poblamiento y cultura material*, Collection de la Casa de Velázquez, 57, Madrid-Alicante.

Gutiérrez Lloret, S. "Gramática de la casa. Perspectivas de análisis arqueológico de los espacios domésticos medievales en la península Ibérica (siglos VII-XIII)", *Arqueología de la arquitectura*, 9, 2012, p. 139-164.

Hourani, A. *A history of the arab people*, Faber & Faber, 2013. URL: https://books.google.es/books?id=irtb55WDSjMC&pg=PT97&lpg=PT97&dq=Hourani+%2B+%22suq+al-arba%27a%22&source=bl&ots=X1MC-6LkAW&sig=ACfU3U151p7e4WeQc6HhTZVrJSzNXcQ-Tag&hl=ca&sa=X&ved=2ahUKewiJ5_mv2uaCAxXPzQIHHDtBpkQ6AF6BAGYEAM#v=onepage&q=Hourani%20%2B%20%22suq%20al-arba'a%22&f=false - [Consulta: Setembre de 2023]

Inglada Grau, H. et al. 2021 “Dades preliminars de la maqbara de s'Obac (Sa Pobla) *Joa-na Maria Palou i Sampol. Homenatge dels seus amics*, Associació d'Amics del Museu de Mallorca, Palma, pp. 429-446.

ibn 'AMĪRA al-MAHZŪMĪ 2008 *Kitāb Tārīh Mayūrqa. Crònica àrab de la Conquesta de Mallorca*. Edició i estudi: MUHAMMAD BEN MA'MAR. Traducció al català: Nicolau RO-SER NEBOT; Guillem ROSSELLO BORDO, Presidència de les Illes Balears, Universitat de les Illes Balears, Palma.

Jaume I 1982 *Crònica o Llibre dels Feits*. Edicions 62/“La Caixa”, Col. Les millors obres de la literatura catalana, 86.

Jover, G.; Soto, R. 2002 “Colonización feudal y organización del territorio. Mallorca, 1230-1350, *Revista de Historia Económica (= Journal of Iberian and Latin American Economic History)*, 20/3, pp. 439-477.

Juan i Mestre, R. 2002 *Escorca. Apuntes pera la historia del municipio*, Calima Edicions, Palma, 2 vols.

Kirchner, H. 1994 “Espais irrigats andalusins a la Serra de Tramuntana de Mallorca i la seva vinculació amb el poblament”, *Afers*, 18, pp. 313-336.

Kirchner, H. 1998a “Tierras de clanes. Espacios hidráulicos y clanes andalusíes en la isla de Yabisa (Ibiza)”, *Arqueología del paisaje. Arqueología espacial*, 19-20, pp. 351-372.

Kirchner, H. 1998b “Huṣūn y alquerías campesinas en las islas orientales de al-Andalus”, *Actes des rencontres de Gérone (26-27 novembre 1992) et de Rome (5-7 mai 1994)*, Publications de l'École française de Rome, 241, Rome, pp. 249-269.

Kirchner, H. 1998c “Redes de alquerías sin *huṣūn*. Una reconsideración a partir de los asentamientos campesinos andalusíes de las Islas Orientales”, MALPICA, Antonio [Coord.] *Castillos y territorio en al-Andalus*, Athos-Pérgamos, Granada, pp. 450-469.

Kirchner, H. 1999 “Una mezquita en Sa Nitja (Menorca)”, *II Congreso de Arqueología Pe-ninsular*, Madrid, Tomo IV, pp. 691-693.

Kyriakou, X, et al. 2012 “The Human Remains from the Medieval Islamic Cemetery of Can Fonoll, Ibiza, Spain: Preliminary Results”, MITCHELL, PD; y BUCKBERRY, J. [eds.] *Proceedings of the Twelfth Annual Conference of the British Association for Biological Anthropology and Osteoarchaeology*, Department of Archaeology and Anthropology, University of Cambridge. BAR International Series 2380, pp. 87-101.

Lagardère, V. 1993 *Campagnes et paysans d'al-Andalus, VIIIe et XVe siècles*, Miasonneuve et Larose, París.

López Elum, P. 1994 *La alquería islámica en Valencia. Estudio arqueológico de Bofilla siglos XI a XIV*, autoedición, Valencia.

Llabrés i Martorell, P.-J; ROSSELLÓ i VAQUER, R. 1998 *Inca en la història, 1229-1349*, Ajuntament d'Inca, Inca.

Malpica, A. 1999 “El paisaje del mundo rural andalusí. Bases descriptivas para su análisis”. *PH: Boletín del Instituto Andaluz del Patrimonio Histórico*, 27, pp. 146-153.

Martínez Castro, A. 2005 “La alquería, unidad de poblamiento básica en el al-Andalus rural”, *Boletín de la Asociación Provincial de Museos Locales de Córdoba*, 6, pp. 113-127.

Martínez Núñez, M. A. 2000 “Al-Andalus y la documentación epigráfica”, *Fontes da Historia de al-Andalus e do Gharb*, Centro de Estudos Africanos e Asiáticos, Lisboa, pp. 89-122.

Martínez Núñez, M. A. 2011 “Epigrafía funeraria en al-Andalus (siglos IX-XII)”, *Mélanges de la Casa de Velázquez*. Nouvelle série, 41 (1), , pp. 181-209.

- Mas Florit, C. 2013 *El poblamiento de Mallorca durante la Antigüedad tardía: la transformación del mundo rural (ca. 300-902/903 d. C)*, Universitat de Barcelona, Facultat de Geografia i Història, Barcelona. URL: https://www.tdx.cat/bitstream/handle/10803/109048/CMF_TESI.pdf?sequence=1 - [Consulta: Octubre de 2023].
- Micol Argudo, A.; Sales Burguera, M. 2010 "Seguiment Arqueològic al centre de Manacor. Evidències de la trama urbana d'època islàmica", *IV Jornades d'Estudis Locals de Manacor: Fets i protagonistes*, Institut d'Estudis Baleàrics, Manacor, pp. 27-35.
- Mulet, B. et al. 1994 *La capitalitat de Sineu. Segles XIII - XIV*, Ajuntament de Sineu, Sineu.
- Mut Calafell, A.; Rosselló Bordoy, G. 1993 *La «Remebrança ...» de Nuyo Sanç. Una relació de les seves propietats a la ruralia de Mallorca*, Conselleria de Cultura, Educació i Esports, Govern Balear, Palma.
- Navarro Palazón, J. 2009 "Arqueología del baño andalusí: Notas para su comprensión y estudio", *XIX Curso El Patrimonio Histórico*, Santander/Reinosa, Universidad de Cantabria/Ayuntamiento de Reinosa, pp. 71-113.
- Negre Pére, J. 2015 "Espacios religiosos en el medio rural: rábidas, mezquitas y necrópolis en el hawz de Turtuša", *Arqueologia medieval: Els espais sagrats*, Lleida, pp. 115-134.
- Olcina Domenech, M. et al. 2008, "La maqbara del Tossal de Manises (Alicante)", *Lvcen-tvm*, XXVII pp. 213-227.
- Orfila Pons, M., Sintés Espases, G. 1981-1984 "Estudio preliminar sobre la perduración del habitat en los conjuntos talayóticos menorquines", *Mayurqa*, 20, pp. 19-46.
- Pérez Pastor, P. 2018 "Un cop d'ull a la vall de Sóller a la Baixa Edat Mitjana (s. XIII-XIV)", *XII Jornades d'Estudis Locals de Sóller i Fornalutx*, Sóller, pp. 19-35.
- Pérez Pastor, P. 1991, "Les mesquites i els banys de Sóller (S. XIII i XIV)", *Bolletí de la Societat Arqueològica Lul·liana*, 47, pp. 29-60.
- Pérez Pastor, P. 2009 "De jovades i quarterades. Amidaments i equivalències a partir de la relectura del Llibre del Repartiment de la porció reial de Mallorca (s. XIII)", *Estudis d'Història Agrària*, 22, pp. 165-179.
- Pérez Pastor, P. 2021 *Conquesta, repartiment i organització militar de Mallorca. Els cavalls armats (1229 - 1250)*, Tesi doctoral, Universitat Autònoma de Barcelona. URL: <https://www.tdx.cat/bitstream/handle/10803/673126/ppp1de2.pdf?sequence=1> - [Consulta: Novembre de 2023]
- Pickard, C. et al. 2017 "Isotopic evidence for dietary diversity at the mediaeval Islamic necropolis of Can Fonoll (10th to 13th centuries CE), Ibiza, Spain", *Journal of Archaeological Science: Reports* 13, pp. 1-10.
- Pons Pastor, A. 1955 "Erección del Call en Inca de Mallorca, su lenta y fastidiosa gestación", *Sefarad*, 15, pp. 69-87.
- Poveda, À. "Assaig de construcció d'un model aplicable als assentaments de Mayūrqa", *Afers*, 18, pp. 281-303.
- Pujante, A. 2002 "El Castillo de Puentes y las alquerías de su entorno. Aproximación a la estructura del poblamiento", *Alberca*, 1, pp. 57-84.
- Quadrado, J. M. 1850 *Historia de la conquista de Mallorca. Crónica inéditas de Marsilio y de Desclot en su testo lemosin, vertida la primera a castellano y adicionada con numerosas notas y documentos por ---*. Imprenta y Librería de D. Estevan Trias, Palma.
- Reus i Planells, G. A. 2018 "Apunts per a la història dels jueus d'Inca i del seu call", *XVIII Jornades d'Estudis Locals*, Ajuntament d'Inca, Inca, pp. 53-66.

Reus i Planells, G. A. 2023 “Noves aportacions sobre el patromini medieval civil inquer i la seva protecció”, *XXIII Jornades d'Estudis Locals*, Ajuntament d'Inca, Inca, pp. 243-266.

Riera, M. M.; Rosselló-Bordoy, G. 1995 “El nivell andalusí de la sala hipòstila del poblat taiaòtic d'Hospitalet”, *Bolletí de la Societat Arqueològica Lul·liana*, 39, pp. 289-292.

Ribas, M. 2000 *La alquibla en al-Andalus y al-Magrib al-Aqsà*, Anuari de Filologia, Universitat de Barcelona, XXI, 1998-1999, B-3 Institut "Millás Vallicrosa" d'Historia de la Ciencia Àrabe, Barcelona.

Rosselló Bordoy, G. 1958 *Sobre los «Baños Árabes» de Palma de Mallorca*, Colegio Oficial de Doctores y Licenciados en Filosofía y Letras de Cataluña y Baleares, Palma.

Rosselló Bordoy, G. 1969 *Corpus balear d'epigrafia àrabe*, Museu de Mallorca, Col. Trabajos del Museo de Mallorca, 18, Palma.

Rosselló Bordoy, G. 1970 “La arqueologia de Mallorca. Estado de la cuatió”, *Boletín de la Asociación Española de Orientalistas*, Año 6, pp. 153-164.

Rosselló Bordoy, G. 1989 “Notes sobre la conquesta de Mallorca (1229-1232): El testimoni dels vençuts”, *Mayurqa*, 22.2, pp. 541-550.

Rosselló Bordoy, G. 2007a *Documents cabdals del Regne de Mallorca: Capbreu de les divisions del Regne de Mallorca entre le Rey i els seus a 1 de juliol de MCCXCXXII. 2. Explícit Liber Regis qui dicitur caputbrevitum, quam ipsa dimissit in domo Templii Maioricis, arabica scriptum. 3. Llibre del Repartiment de Mallorca o Llibre del Rey*. Parlament de les Illes Balears, Palma.

Rosselló Bordoy, G. 2007b *El Islam en las Islas Baleares: Mallorca musulmana según la 'Remembrança' de Nunyo Sanç y el 'Repartiment' de Mallorca*, Universitat de les Illes Balears, Palma.

Rosselló Bordoy, G. 2007c “Documentación feudal y arqueología andalusí”. *Bolletí de la Societat Arqueològica Lul·liana*, 63, pp. 409-422.

Rosselló Bordoy, G. 2013 “De Mayūrqa a Mallorca. El Repartiment”, FERRER MAYOL, Ma. Teresa [Coord.] *Jaume I: Commemoració del VIII centenari del naixement de Jaume I* Institut d'Estudis Catalans, Memòries de la secció Històrico-Arqueològica, 91, Vol. 2, pp. 441-456.

Rosselló Bordoy, G.; Camps Coll, J. 1972 “Excavaciones en el complejo noreste de Es Figueral de Son Real (Santa Margarita, Mallorca)”, *Separata del Noticiario Arqueológico Nacional Hispánico, Prehistoria*, 1, Madrid.

Rosselló Vaquer, R. 1997 *Noticiari de Felanitx, 1228-1559*, Gràfiques Llopis, Felantix.

Rosselló Vaquer, R. 1997b *Història d'Ibca, 1350-1516*, Lleonard Muntaner Editor, Col. Llibres de la nostra terra, 7, Palma.

Rosselló Vaquer, R. 2001 *El rei en Jaume II de Mallorca i el seu temps (Documentari)*, Felantix.

Rubiera Mata, M. J. 1984 “Rafals y raaes; ravales y arrabales; reals y reales”, *Sharq al-Anadalu*, 1, pp. 117-122.

Ruiz Aguilera, D.; Pol Llompart, J. L. 2010 “Els efectes de la llum solar a la Seu de Mallorca”, *Actes d'Història de la Ciència i de la Tècnica. Nova època*, 3 (1), p p. 37-47.

Ruiz Jiménez, A. 2010 *Las salinas de la Malaha*, Universidad de Granada, Granada. URL: <https://digibug.ugr.es/bitstream/handle/10481/4628/1.Las%20salinas%20de%20la%20MalahE1.Pdf.E1.pdf?sequence=1> - [Consulta: Setembre de 2023]

Salvà, B.; Calvo, M. 1997 "L'assentament islàmic del Puig de n'Escuder (Caimari-Selva)" *Bolletí de la Societat Arqueològica Lul·liana*, 53, pp. 377-386.

Sastre Moll, J. 2004 "Palaus rurals a Mallorca: la reestructuració del Palau de Sineu (1309)", *Bolletí de la Societat Arqueològica Lul·liana*, 60, pp. 663-100).

Seguí Estrany, A. 1996i "Arqueologia del terme municipal d'Inca", *II Jornades d'Estudis Locals*, Ajuntament d'Inca, Inca, pp. 305-312.

Soto Company, R. 1979-1980 "Mesquites urbanes i mesquites rurals a Mayurqa", *Bolletí de la Societat Arqueològica Lul·liana*, 37, pp. 113-135.

Soto Company, R. [A cura de:] 1984 *Còdex Català del Llibre del Repartiment de Mallorca*, Govern de les Illes Balears, Conselleria d'Educació i Cultura, Direcció General de Cultura, Barcelona.

Torró Abad, J. 1995a "El urbanismo mudéjar como forma de resistencia. Alquerías y morerías en el Reino de Valencia (siglos XIII-XVI)", *VI Simposio Internacional de Mudejarismo*, Instituto de Estudios Turolenses Teruel, pp. 535-598.

Torró Abad, J. 1995b "El urbanismo mudéjar como forma de resistencia. Alquerías y morerías en el Reino de Valencia (siglos XIII-XVI)", *VI Simposio Internacional de Mudejarismo*, Zaragoza, pp. 535-598.

Torres Balbás, L. 1948 "«Muṣallà» y «šarī'a» en las ciudades hispano musulmanas", *Al-Andalus*, XIII, *Crónica Arqueológica de la España musulmana*, XXII, pp. 85-98.

Torres Balbás, L. 1957 "Cementerios hispanomusulmanes", *Al-Ándalus*, 22, pp. 131-198.

Torres Costa, J. et al. 2019 "Vida y muerte en Medina Yabisa: Una aproximación bioarqueológica y tafonómica a un cementerio islámico medieval (SS. X-XII, Ibiza, España)", *Miradas actuales a la antropología*, Granada, pp. 95-112.

Veny Meliá, C. 1965 *Corpus de las inscripciones baleáricas hasta la dominación árabe*, Consejo Superior de Investigaciones Científicas, Delegación de Roma, Roma.

Enllaços de peus de foto

Taula 2. Principals alçades. Font: https://es-es.topographic-map.com/map-rnh3q/Inca/?base=2&zo_om=16&popup=39.72099%2C2.91283 - Consulta: setembre de 2023.